

Dawne mapy i atlasy historyczne w zbiorach Biblioteki Raczyńskich

Krzysztof Grochowski

Biblioteka Raczyńskich

E-mail: krzysztof.grochowski@bracz.edu.pl

Zarys treści: Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu od początku swojej działalności gromadziła również mapy i atlasy. Najstarsze posiadane atlasy historyczne pochodzą z drugiej połowy XVI wieku. Mapy i atlasy historyczne XVIII-wieczne reprezentują w zbiorach publikacje znanych oficyn zachodnich, dotyczące głównie licznie prowadzonych wtedy w Europie kampanii militarnych. W XIX w. następuje znaczny skok ilościowy wydawanych atlasów i map historycznych, co znajduje odbicie również w zbiorach Biblioteki. Najcenniejsza z tego okresu jest unikalna mapa rękopiśmienna opracowana w roku 1810 przez hr. E. Raczyńskiego zatytułowana *Mappa prowincyi polskich przez Rosyją zabranych z rosyjskich kart przerobiona*. Wśród posiadanych map i atlasów historycznych wydanych w okresie od drugiej połowy XIX w. do 1945 r. dominują publikacje polskie i niemieckie służące jako pomoc w nauczaniu szkolnym oraz na potrzeby propagandowe, przy czym w przypadku map są to nierzadko obiekty niesamoistne, wycięte z atlasów lub książek.

Słowa kluczowe: Biblioteka Raczyńskich, Edward Raczyński, zbiory kartograficzne, dawne mapy i atlasy historyczne

1. Wstęp

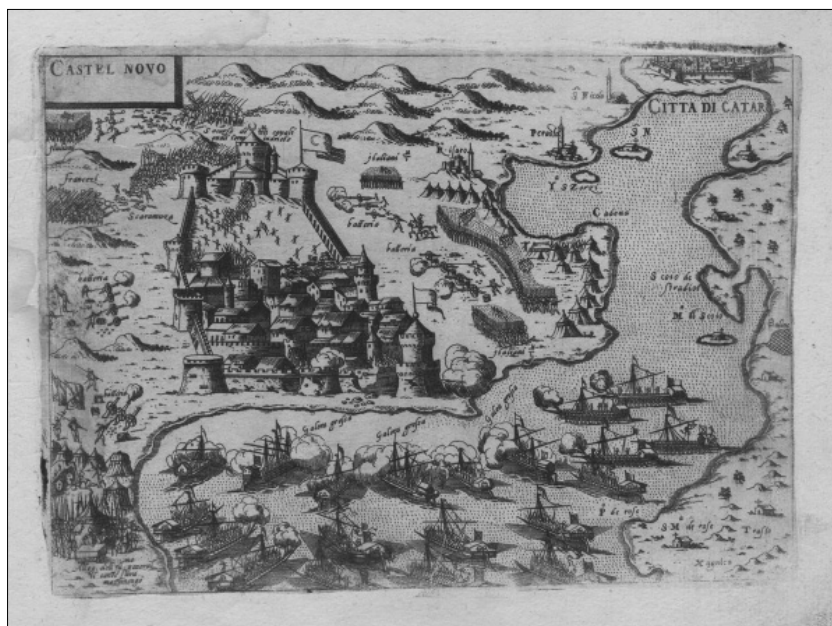
Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, otwarta dnia 5 maja 1829 roku, od początku swojej działalności gromadziła oprócz książek i rękopisów również mapy i atlasy. Jej założyciel hr. Edward Raczyński wiele cennych dzieł kartograficznych pochodzących z biblioteki rodzinnej przekazał do zbiorów bibliotecznych, starał się także powiększać zbiory drogą zakupów. Do wybuchu II wojny światowej zbiory kartograficzne znacznie się powiększyły do ok. 4000 jednostek, zarówno dzięki publikacjom otrzymywanym do 1918 roku w ramach egzemplarza obowiązkowego z terenu Wielkiego Księstwa Poznańskiego, jak i zakupom oraz darom. Tragiczny dla zbiorów był styczeń 1945 roku, gdy budynek Biblioteki uległ całkowitemu zniszczeniu, wraz ze znajdującymi się w nim zbiorami i katalogami. Jednakże najcenniejsza część kolekcji została uprzednio przez Niemców wywieziona z Poznania. Dzięki temu udało się odzyskać część zbiorów kar-

tograficznych (859 jednostek), odnalezionych na terenie Niemiec. Niestety, na skutek zniszczenia przedwojennych katalogów i inwentarzy nie jesteśmy dziś w stanie dokładnie określić, jakie mapy i atlasy zostały bezpowrotnie utracone w czasie wojny.

Po wojnie dzięki systematycznemu powiększaniu kolekcji oraz uzupełnianiu braków zbiór kartograficzny znacznie się rozrósł i obecnie liczy prawie 13 000 jednostek.

2. Kolekcja

W kolekcji można wyodrębnić cały szereg map i atlasów o charakterze historycznym. Najstarszym atlasem historycznym w zbiorze jest wydany w 1574 roku w Wenecji przez Donato Bertellego *Civitatum aliquot insigniorum et locorum magis munitorum exacta delineatio*, tematycznie odnoszący się do wojny turecko-weneckiej w latach 1570–1573. Kilkadziesiąt map składających się na atlas przedstawia głównie położone we wschodniej części Morza Śródziemnego wyspy i ufortyfikowane nadbrzeżne miasta, nieraz z obrazem toczących się pod nimi zmagów wojennych (ryc. 1).

Ryc. 1. D. Bertelli, *Civitatum aliquot insigniorum et locorum magis munitorum exacta delineatio*, Venetiis 1574

Z XVI wieku pochodzi również atlas Abrahama Orteliusa *Theatrum orbis terrarum* (1595) zawierający na końcu tomu parergon z mapami przedstawiają-

cymi obraz świata starożytnego (ryc. 2). Zbiór map zawartych w parergonie był świadectwem zafascynowania renesansowej Europy klasyczną geografią i stał się wzorem dla atlasów historycznych publikowanych w XVII wieku.

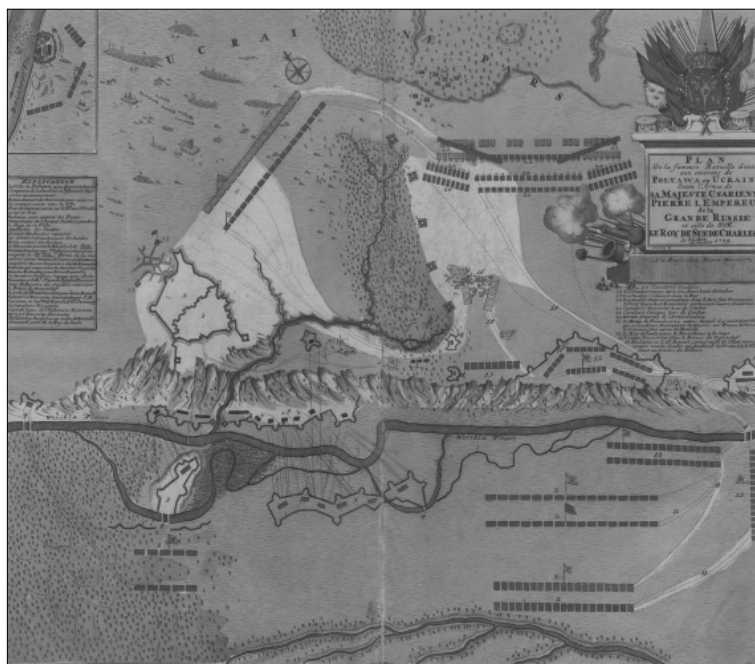
Ryc. 2. A. Ortelius, *Theatrum orbis terrarum*, Antverpiae 1595

Mapy i atlasy historyczne XVIII-wieczne reprezentują w zbiorach publikacje znanych oficyn zachodnich, dotyczące głównie licznie prowadzonych wtedy w Europie kampanii militarnych. Do reprezentatywnych należy tu efektowny atlas Pietera Hussona (1678–1733) *Variae tabulae geographicae in quibus loca in orbe bello flagrantia conspiciuntur ut in Flandria...* wydany w Hadze ok. 1710 roku, zawierający głównie mapy związane tematycznie z prowadzonymi wówczas w Europie wojnami o sukcesję hiszpańską (1701–1714) i wielką wojną północną (1700–1721) (ryc. 3).

Ciekawy jest także powstały ok. 1750 roku atlas sztuczny zawierający 16 planów i map Mateusza Scuttera i Jana Baptysty Homanna przedstawiających ufortyfikowane miasta i bitwy rozgrywające się w latach trzydziestych i czterdziestych XVIII wieku.

Z XVIII-wiecznych atlasów historycznych godne uwagi są również:

–*Nouveau Théâtre de la guerre aux Pays-Bas...* Par Covens et Mortier, wydany ok. 1747 roku, zawierający mapy dotyczące wojny o sukcesję austriacką (1740–1748);

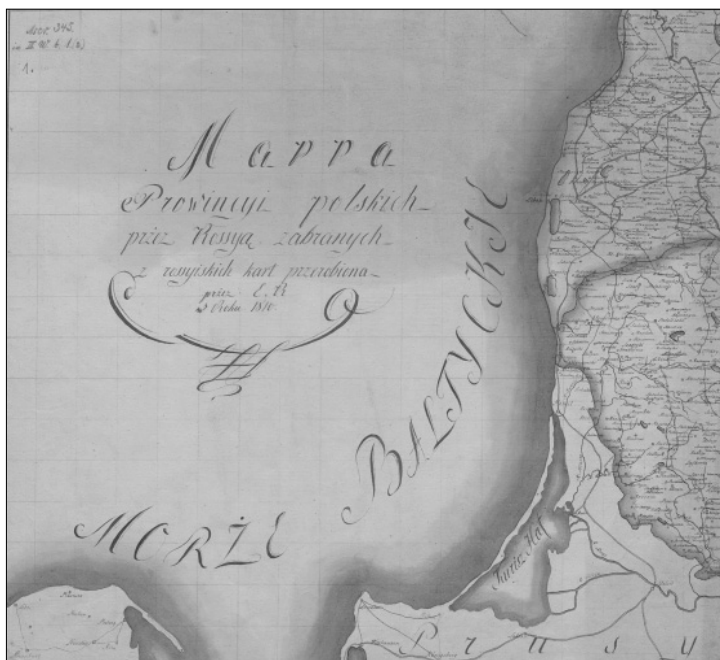
Ryc. 3. P. Husson, *Variae tabulae geographicae in quibus loca in orbe bello flagrantia conspiciuntur ut in Flandria...*, Hagae [ok. 1710]. Plan bitwy pod Poltawą 1709

– *Atlas géographique et militaire au Théâtre de la guerre... en 1756 jusqu'au commencement de 1762...* Par Rizzi Zannoni, wydany w Paryżu w 1763 r., związany tematycznie z okresem wojny siedmioletniej (1756–1763).

W XIX w. następuje znaczny skok ilościowy ukazujących się atlasów i map historycznych, co znajduje odbicie również w zbiorach Biblioteki. Z tego okresu najcenniejszym obiektem Biblioteki Raczyńskich jest rękopiśmienna mapa opracowana przez hr. Edwarda Raczyńskiego zatytułowana *Mappa Prowincyi polskich przez Rosyją zabranych z rosyjskich kart przerobiona – przez E.R. w roku 1810* (ryc. 4). Mapa w skali ok. 1:400 000 składa się z siedmiu arkuszy (w tym dwóch arkuszy obejmujących ten sam obszar w dwóch różnych wykonaniach) nieprzystających do siebie. Niestety, mapa z niewyjaśnionych do końca powodów nie została ukończona¹.

Biblioteka Raczyńskich posiada również pierwszy historyczny atlas przedstawiający dzieje wojenne Polski od XVII do początku XIX w. opracowany przez Stanisława Platera *Atlas historique de la Pologne accompagné d'un tableau com-*

¹ B. Olszewicz twierdził, że do wydania mapy nie doszło z powodu trudności stawianych przez władze pruskie. Zob. B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, Warszawa 1921, s. 81. Pogląd ten zakwestionował A. Wojtkowski w monografii *Edward Raczyński i jego dzieło*, Poznań 1929, s. 40 uważając, że po wkroczeniu w roku 1813 wojsk rosyjskich do Wielkopolski nie można było pracować nad przerabianiem map rosyjskich. Jeszcze inną koncepcję wysunął W. Molik w pracy *Edward Raczyński 1786–1845*, Poznań 1999, s. 39 twierdząc, że główną przyczyną zaniechania prac nad mapą była klęska Napoleona w Rosji i tym samym utrata przez mapę jej wojskowego przeznaczenia.

Ryc. 4. E. Raczyński, *Mappa Prowincyi polskich przez Rosyą zabranych z rosyjskich kart przerobiona* – przez E.R. w roku 1810, ark. 1 (mapa rękopiśmienna)

paratif des expéditions militaires dans ce pays pendant le XVII-me, XVIII-me et XIX-me siècle wydany w Poznaniu w 1827 roku (ryc. 5). Atlas zawiera obok jednolitych kolorowanych map również towarzyszące im obszerne teksty objaśniające. Jego kontynuacją jest wydany rok później również w Poznaniu atlas *Plans dessièges et batailles qui ont eu lieu en Pologne pendant le XVII-ème et XVIII-ème siècle... par le comte Stanislas Plater*, składający się z dziesięciu czarno-białych planów obronnych miast, bitew oraz oblężeń wraz z dołączonym tekstem objaśniającym.

W zbiorach Biblioteki znajduje się także sześć różnych XIX-wiecznych wydań atlasów historycznych autorstwa wielce zasłużonego historyka i kartografa Joachima Lelewela. Są to:

- *Atlas do Historyi Geografii starożytney*, Warszawa 1828, będący pierwszym polskim samoistnym szkolnym atlasem historycznym;
 - *Atlas historyczny do dziejów Polski*, Wrocław 1845;
 - *Dwanaście krajobrazów do dziejów Polski...*, Poznań 1859;
 - *Géographie du moyen age...*, Bruxelles 1850, zawierający mapy Europy w XII wieku
- oraz obcojęzyczne wydania atlasów będących uzupełnieniem jego książki *Dzieje Polski*:

- *Histoire de Pologne par Joachim Lelewel*, Paris 1844;
- *Geschichte Polens von Joachim Lelewel*, Leipzig 1847.

Ryc. 5. S. Plater, *Atlas historique de la Pologne accompagné d'un tableau comparatif des expéditions militaires dans ce pays pendant le XVII-me, XVIII-me et XIX-me siècle*, Poznań 1827.
Polska w czasie wojny ze Szwecją 1655 r.

Rzadką publikacją jest wydany w Londynie w roku 1837 w niewielkim nakładzie 150 egzemplarzy *Atlas containing ten maps of Poland, exhibiting the political changes that country has experience dduring the last sixty years from 1772 tothe present time*, zawierający 10 map obrazujących głównie zmiany graniczne (ryc. 6). Autorzy atlasu Jan Marcin Bansemer (1802–1840) i Piotr Falkenhagen-Zaleski (1809–1883), zmuszeni do emigracji jako czynni uczestnicy powstania listopadowego, byli pionierami polskiej kartografii w Anglii.

Bogato reprezentowane w zbiorach Biblioteki Raczyńskich są mapy i plany związane z historią powstania listopadowego. Można tu wymienić *Atlas de cartes et de plans pour servir à l'intelligence de l'histoire de l'insurrection du peuple polonaise*, opracowany i wydany w Lipsku w roku 1833 przez niemieckiego orędownika niepodległości Polski Richarda Ottona Spaziera (1803–1854). Materiał do wykonania atlasu, zawierającego głównie plany bitew, wydawca otrzymał od polskich oficerów, uczestników powstania listopadowego przebywających na emigracji. Ponadto Biblioteka posiada zespół kilkudziesięciu luźnych map związanych z tematem powstania listopadowego, z których część to mapy niesamoistne wydawniczo, pochodzące z różnych książek i atlasów.

Wśród posiadanych zagranicznych map i atlasów historycznych z drugiej połowy XIX i początku XX wieku dominują publikacje przeznaczone przede

Ryc. 6. J.M. Bansemer, P. Falkenhagen-Zaleski, *Atlas containing ten maps of Poland, exhibiting the political changes that country has experienced during the last sixty years from 1772 to the present time*, London 1837. Polska po pierwszym rozbiore w r. 1772

wszystkim do edukacji szkolnej. Ilościowo przeważają w nich publikacje niemieckie, w mniejszej liczbie francuskie oraz pojedyncze angielskie i rosyjskie.

Polska kartografia historyczna z tego okresu reprezentowana jest w Bibliotece głównie przez popularne publikacje o charakterze szkolnym i patriotycznym. Z szeregu tytułów można tu przykładowo wymienić:

– *Mapę dawnej Rzeczypospolitej Polskiej* Feliksa Antoniewicza, wyd. 12, Gniezno 1894;

– *Polska w roku 1771* Jana Babireckiego, Kraków [1895];

– *Atlas do dziejów Polski zawierający 13 mapek kolorowanych* Eligiusza Niewiadomskiego, Warszawa 1899;

– *Atlas do dziejów Polski* Józefa Nowiny Sroczyńskiego, Stanisławów ok. 1900];

– *Atlas Ziemi Polskich. Tom I Część I. Wielkie Księstwo Poznańskie* Zygmunta Światopełka Słupskiego, Poznań [1911];

– *Mapę bitew i potyczek 1863–1864 w Królestwie Kongresowem z datami starć* Stanisława Zielińskiego, [Rapperswill 1913].

Swoistą ciekawostkę stanowi rękopiśmienny *Atlas historyczny*. Od najdawniejszych wieków zawierający 31 kolorowanych map wykonanych ręcznie w roku 1886 przez bliżej nieznanego Władysława Goliżewskiego (ryc. 7).

Ryc. 7. W. Goliżewski, *Atlas historyczny*.
Od najdawniejszych wieków, 1886 (atlas rękopiśmienny)

Z okresu międzywojennego, oprócz popularnych szkolnych atlasów historycznych i map, zarówno polskich jak i obcych (zwłaszcza niemieckich), Biblioteka Raczyńskich posiada także publikacje o charakterze politycznym i naukowym. Trzeba tu wymienić *Polski Atlas Kongresowy* Eugeniusza Romera, wydany we Lwowie w 1921 roku, zawierający mapy przygotowane na potrzeby konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 roku ustalającej nowe granice w powojennej Europie.

Warto także wspomnieć o załączniku do pracy Ignacego Jana Paderewskiego *Poland's so-called corridor* [New York 1933], zatytułowanym *Maps representing western frontiers of Poland...*, gdzie w formie atlasu zawierającego 8 map przedstawiono kształtowanie się polskiej granicy zachodniej w okresie od X do XX wieku.

Wymieniając najważniejsze posiadane z tego okresu publikacje kartograficzne o charakterze naukowym na pierwszym miejscu należy wyróżnić dwie mapy opracowane w ramach *Atlasu historycznego Polski*. Są to:

- *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku* Jana Jakubowskiego, Kraków 1928;
- *Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788–1792)* Karola Buczka, Kraków 1930.

Warte uwagi są również wydane w formie atlasów załącznikowych do opracowań monograficznych *Zarys historii wojny polsko-rosyjskiej r. 1831. Atlas* Wacława Tokarza, Warszawa 1922 oraz tłumaczenie z języka francuskiego *Wojna francusko-pruska 1870–1871. Atlas*, Warszawa 1925.

3. Podsumowanie

W zbiorach kartograficznych Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu znajduje się około 100 atlasów i 150 map historycznych wydanych przed 1945 rokiem. Trzeba przy tym zaznaczyć, że w przypadku map są to nierzadko publikacje niesamodzielne wycięte z atlasów lub książek albo mało warte wydania o charakterze propagandowym.

Literatura

- Ewicz K. (oprac.), 1997, *Zbiory kartograficzne Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu. Informator*, Poznań.
- Katalog Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu: 1885–1931, T.1*, 1932, Poznań.
- Miejska Biblioteka Publiczna im. Edwarda Raczyńskiego w Poznaniu: 1829–1979*, 1979, Poznań.
- Molik W., 1999, *Edward Raczyński 1786–1845*, Poznań.
- Sosnowski M.E., Kurtzmann L., 1885, *Katalog der Raczyńskich Bibliothek in Posen*, Bd. 1–4, Posen.
- Wojtkowski A., 1929, *Edward Raczyński i jego dzieło*, Poznań.

Old maps and historical atlases in the Raczyński Library's collections

Krzysztof Grochowski

Biblioteka Raczyńskich

E-mail: krzysztof.grochowski@bracz.edu.pl

Summary: The Raczyński Library, opened on May 5, 1829, from the beginning of its in Poznań activity, has collected not only books and manuscripts, but also maps and atlases.

The oldest historical atlas in the collection is issued in 1574 in Venice by Donato Bertelli “Civitatum aliquot insigniorum et locorum magis munitorum exacta delineatio” thematically related to the Turkish-Venetian war in 1570–1573.

From the sixteenth century also comes the atlas of Abraham Ortelius “Theatrum orbis terrarum” (1595) containing at the end of the volume parergon with a series of maps depicting the image of the ancient world.

Historical maps and atlases from the 18th century represent the publishing houses of well-known western publishing houses, mainly related to numerous military campaigns conducted in Europe at that time. In the nineteenth century there is a significant quantum leap of issued atlases and historical maps – this is also reflected in the collection of the Library. The most valuable of this period is the unique handwritten map developed in 1810 by count. E. Raczyński entitled *Mappa prpwincyi polskich przez Rossyą zabranych z rosyjskich map przerobiona* (“Map of Polish provinces by taken by Russia from Russian converted”).

Among owned maps and historical atlases issued in the period from the second half of the 19th century to 1945, Polish and German publishing houses dominated as a help in school education and for propaganda purposes. In summary, in the Raczyński Library there are about 100 atlases and 150 historical maps published before 1945, while in the case of maps they are often non-self-published – cut out from atlases or book publications.

Keywords: Raczyński Library, Edward Raczyński, cartographic collection, old historical maps and atlases
